

UDC 902/904:378.4.016(477.54–25)(091)»1805/192»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.03

Олег КАЛУГІН

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, Україна, 61022 (kalugin10oleg@gmail.com)

Oleh KALUHIN

PhD Student of the Department of Historiography, Source Studies and Archeology of the Historical Faculty of V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq, 4, Kharkiv, Ukraine, postal code 61022 (kalugin10oleg@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

ПОЧАТКИ ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА У ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805–1920 РР.)

Анотація. Мета дослідження – простежити початки викладання елементів археології та історії первісного суспільства та їх становлення як окремої дисципліни в університетських навчальних курсах упродовж 1805–1920 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії розглянуто зародження і розвиток історії первісного суспільства та археології в Харківському університеті як навчальних дисциплін в контексті освітнього процесу. **Висновки.** У XIX ст. спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було і таких окремих навчальних курсів не існувало. Зазначено, що яскраві зміни стосовно викладання археології прослідковуються у 80-х рр. XIX ст., що пов'язано з якісними нововведеннями у самій археологічній науці. Але у цей період спеціалізованих курсів з археології та первісної історії викладати так і не почали. Кардинальні зміни у вивченні археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII археологічний з'їзд, який був проведений у Харкові. Тільки на початку XX ст. в навчальних планах університету з'являється окремий курс археології, але і його не викладали належним чином, бо бракувало спеціалістів.

Ключові слова: навчальні дисципліни, археологія, історія первісного суспільства, університет.

THE BEGINNING OF THE TEACHING OF ARCHEOLOGY AND HISTORY OF THE PRIMARY SOCIETY IN THE KHARKIV EMPIRE UNIVERSITY (1805–1920)

Summary. The purpose of research: to trace investigates the generation and formation of teaching of archaeology and history of primitive society in the educational courses in one of the leading educational establishments of modern Ukraine – Kharkiv University from 1805 to 1920ss. **The research methodology** is based on the principles of historicism, a systematic approach, the author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty** is the following: for the first time in Ukrainian historiography the origin and development of the history of primitive society and archeology at the Kharkiv University as educational disciplines in the context of the educational process are considered. **Conclusions.** It is mentioned that any of the specialized department for teaching of archaeology and history of primitive society was not created in the XIX century. Also there were not any separate educational courses taught but only their elements were traced in different lectures of teachers of university such as home and world histories, anthropology, art e.t.c. It was related to the slow selection and vagueness of these disciplines in the educational process of that time, and also with the «segregation» of these sciences that were accessible only to the aristocracy. It is marked that outstanding changes in relation to teaching of archaeology traced in the 80th of the XIX century and that was related to the quality innovations in archaeological science. But these changes were ceased by the university charter of 1884 that imposed some limitations to the study and research of antiquity at Russian universities. Primitive archaeology was especially suffered, because department of anthropology was forbidden. It is proved that there were not any of the

specialized courses from archaeology and primitive history taught in that period. But the amount of educational disciplines increases, where the presence of information from these sciences fragmentary traced in the lectures of teachers of historical and philological faculty of university. Essential changes in teaching of archaeology and primitive society at Kharkiv university are introduced by the XIIIth Archaeological Congress that was conducted in Kharkiv. Only at the beginning of the XX century there was the separate course of archaeology appeared at university curricula but it was not taught properly because of the lack of specialists.

Key words: *educational disciplines, archeology, history of primitive society, university.*

Постановка проблеми. Історія виникнення і розвитку навчальних дисциплін має важливе значення для розуміння становлення освітнього процесу суспільства та його культури. Такі дисципліни, як археологія та історія первісного суспільства швидко і динамічно розвиваються у сучасному світі, маючи важливе значення для історичної освіти. Їх викладають у більшості вищих навчальних закладах України на історичних та деяких інших гуманітарних факультетах. Тому актуальним є вивчення історії викладання і дисциплінації археології та історії первісного суспільства на прикладі одного із найстаріших і провідних освітніх центрів нашої держави – Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мета статті – простежити початки викладання елементів археології та історії первісного суспільства та їх становлення як окремої дисципліни в університетських навчальних курсах упродовж 1805–1920 рр.

Нижня хронологічна межа – це дата заснування і початок функціонування Харківського університету, а верхня – реорганізація Харківського університету, коли на базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів створено Академію теоретичних знань, а потім Харківський інститут народної освіти (Korolyvskiy, 1955, p. 221–222).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження опирається на діловодні джерела та джерела особового походження викладачів та студентів Харківського імператорського університету. У своїх працях цього питання торкалися такі харківські науковці, як Б. Шрамко та В. Міхеєв (Mukheev, 1991), В. Кадєєв (Kadeev, 1991), В. Скірда (Skyrda, 2015). Потрібно зазначити, що вони приділяли увагу розвитку археології та первісного суспільства як науки і не ставили за ціль розкрити навчальний процес, тобто по суті, взаємодію викладача зі студентом.

Виклад основного матеріалу. У 1804 р. засновано Харківський університет, при якому відкрили чотири факультети. Одним із них був словесний факультет (*facultas litteraria*), який об'єднував предмети сучасних історичного та філологічного факультетів. Спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було. Відсутність подібної кафедри пов'язана із певними історичними обставинами. Процес антикваріанізму (захоплення античними старожитностями та їх колекціонування), який став основою початку археологічних знань в Європі, на наших землях не отримав належного розвитку. Тільки після приєднання південних українських земель до Російської імперії з'являється можливість вивчати південь і Північне Причорномор'я, які були багаті на археологічні пам'ятки. У середовищі аристократії та інтелігенції поступово виникає інтерес до старожитностей, які почали колекціонувати, передусім, для розваги. Це ще не можна назвати було наукою, скоріш навпаки – руйнуванням культурного спадку. То була, так звана, «народна археологія» (Klein, 2014, p. 36–37). Тільки у 1807 р. з'являється перший довідник з археології О. Мілена «Руководство к изучению древностей», коли у Європі вже розроблено не один десяток праць з цієї тематики.

На початку XIX ст. традиційним стає ототожнення археології з історією мистецтва. Речові старожитності, які не відносили до мистецтва, частіше всього, ігнорували або інколи використовували як допоміжний матеріал для розкриття проблем на лекційних курсах та семінарах. Старожитності входили до мистецько-філологічного комплексу знань про класичний світ. Археологію ототожнювали із

курсами грецьких, римських та слов'янських старожитностей та історією мистецтва (Klein, 2014, p. 40).

Слід зазначити, що у XVIII ст. термін «археологія» практично не зустрічається. Його ототожнювали з поняттям «старожитності». Причому, у той час значення «старожитностей» було дещо ближче до сучасного, хоча під ними розуміли і праці стародавніх авторів (Tikhonov, 1996, p. 17).

На початку XIX ст. у вітчизняній термінології починає активно вживатися поняття «археологія», яке почали застосовувати і в університетах Російської імперії. Цей термін запозичено із німецьких університетів, де «археологію» трактували як вивчення стародавнього мистецтва, передусім, класичного (Formozov, 1975, p. 215).

У відповідності зі статутом Московського університету 1804 р., який був типовим для усіх університетів Російської імперії (для Харківського у тому числі), планувалося створити на факультеті словесності кафедру теорії витончених мистецтв і археології (Kantorovich, 2019, p. 24). Однак у підсумку існувала вона тільки у Московському університеті (Butiahyh, 1957, p. 33).

У Харківському університеті з перших років існування викладачі проводили археологічні дослідження, активно формувалася археологічна колекція. В університеті, одним із перших, створено кабінет рідкостей і мінц-кабінет, які в подальшому стали основою музею витончених мистецтв і старожитностей. Саме ці музеї забезпечували наочність і предметність навчального процесу, поступово ставали центрами зосередження культурних сил регіону, набуваючи універсального значення (Ananov, 2018, p. 269).

Однак окремого курсу археології та історії первісного суспільства у навчальному процесі не було. Тільки їх елементи прослідковувалися у різних лекціях викладачів університету. Кафедра, де викладачі частково торкалися аспектів, пов'язаних із зазначеними дисциплінами носила назву «кафедра старожитностей і мови латинської» (Khalanskiy, 2007, p. 5–6). На якій працювали екстраординарний професор Бернард Рейт (1770–1824 рр.), який читав «Стародавню історію», інспектор казеннокоштных студентів Гавриїл Успенський (1765–1820 рр.) – «Старожитності Російської імперії», а ординарний професор Яків Белен де Балю (1783–1815 рр.), який спеціалізувався на стародавніх класичних авторах, викладав курс «Грецької археології» (Obzrenie, 1811, p. 17–18). Німецький професор Х. Роммель (1781–1859 рр.) на кафедрі латинської словесності читав курс «Грецькі старожитності». Трохи пізніше, за власною ініціативою, професор проводить філологічний семінар, де, за його словами, «... преподавалась высшая грамматика, критика, герменевтика и археология» (Rommel, 1868, p. 55). Упродовж 1812–1813 рр. Х. Роммель викладав курс «Римські старожитності», де звертав головну увагу на римських авторів і матеріальну спадщину цієї держави. Подібним чином побудовано і лекції ад'юнкта С. Малиновича (1767–1815 рр.), який викладав курс «Старожитності грецькі» (Obzrenie, 1811, p. 17–18). Скоріше за все, усі ці курси носили літературно-філологічний та загальноісторичний характер і не мали відношення до археології в сучасному розумінні цього слова (Skyrda, 2015, p. 14).

Новий університетський устав 1835 р. встановив жорстку регламентацію у відношенні до викладацької діяльності професорського складу (Khalanskiy, 2007, p. 5–6). Професорів зобов'язували надавати свої навчальні програми деканам і робити звіти про їх виконання. Ця система позбавляла викладачів індивідуальності. Наприклад, курс «Римські старожитності», який читав П. Сокальський (1830–1896 рр.) у 1833 р. урізано і з нього вилучено пояснення різних термінологічних аспектів (Khalanskiy, 2007, p. 72). Дисципліни, у яких прослідковувалися елементи археології та історії первісного суспільства продовжували викладати. Зокрема, магістр історичних наук В. Цих (1805–1840 рр.) у 1834 р. читав для студентів морально-політичного та словесного відділень «Загальну давню історію» (Obzrenie, 1833, p.

14). Ад'юнкт С. Лук'янович (1809–1860 рр.) викладав студентам у 1840 р. курс «Римські старожитності» за власними записами (Obozrenie, 1840, р. 10). Ординарний професор А. Рославський-Петровський (1816–1871 рр.) у 1851 р. також читав курс «Стародавня історія» за власними записами (Obozrenie, 1850, р. 10).

Становлення викладання археології та історії первісного суспільства у Харківському університеті характеризує те, що деякі студенти філософського факультету (відділення словесності) для своїх науково-літературних праць (медальна тематика) вибирали теми, які стосувалися старожитностей і первісного світу. Впродовж 1842–1851 рр. представлено наступні теми: «Взгляд на развитие теории изящных искусств» (студент Михайлов), «Взгляд на древних славян» (студент Шведов), «О народных праздниках древних римлян» (студент Василевский) (Khalanskiy, 2007, р. 84).

З 1863 р. у Російській імперії для вищих навчальних закладів укладено новий статут, який постав у ході освітньої реформи Олександра II. Головним досягненням і перевагою для історико-філологічного факультету стала можливість самостійно формувати навчальний процес (Khalanskiy, 2007, р. 100). Відразу виникли труднощі, к пов'язані із відсутністю кваліфікованих кадрів. Наприклад, кафедра, де згодом розпочнуть викладати елементи археологічних знань, історії та теорії мистецтв, була вакантною до 1883 р. (Khalanskiy, 2007, р. 102). Тому викладали ці дисципліни фрагментарно і читали їх у комплексі з іншими навчальними курсами історико-філологічного факультету.

На проблеми викладання археології та первісного суспільства звертали увагу організатори і учасники археологічних з'їздів, які почали активно проводити у другій половині XIX ст. У 1869 р. в Москві розпочав роботу I-й археологічний з'їзд. На ньому із цікавими доповідями виступили М. Погодін та І. Срезневський. Перший відзначав, що викладання археології потрібно розпочати в університетах, а другий зауважував на необхідності визначення обсягу предметів, які входять до поняття «археологія» і що не варто під цим розуміти лише речові пам'ятки (Uvarov, 1871, р. 41). На II-му археологічному з'їзді, який відбувався у Петербурзі, І. Срезневський виступив із доповіддю, у якій зазначав що у жодному із російських університетів немає кафедри російських старожитностей (Trudy, 1876, р. 6).

Третій за рахунком археологічний з'їзд, який відбувся у Києві в 1874 р., мав важливе значення для становлення археології та історії первісного суспільства як навчальних дисциплін. На ньому виголошено дві доповіді. Перша доповідь – графом О. Уваровим на тему: «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?». У цій доповіді запропоновано включити у навчальні програми університетів комплекс допоміжних дисциплін, які б дозволили збагатити археологію (палеографію, сфрагістику, геральдику, нумізматику, тощо) (Uvarov, 1878, р. 31). Другу доповідь зробив професор Дерптського університету О. Брікнер, який зазначав що археологія повинна стати частиною російської історії і, що її вдале викладання залежить від семінарів, практичних занять і розробки навчальних посібників (Trudy, 1878, р. 39).

Внаслідок появи нового статуту 1863 р. і перегляду концепції викладання археології та історії первісного суспільства в університетах Російської імперії у викладачів Харківського університету з'являється можливість більшу увагу звертати у своїх лекційних курсах на старожитності. Наприклад, це яскраво ілюструють конспекти ординарного професора О. Рославського-Петровського. У лекціях до курсу «Вступ до курсу історії цивілізацій...» він торкався тем, які стосувалися історії первісного суспільства та археології. Студенти отримували інформацію про палеонтологію й хвороби давніх тварин, антропологію первісних людей, аналізували вчення Ч. Дарвіна, оволодівали термінологічною базою з вивчення старожитностей

(Roslavskiy-Petrovskiy, 1865, p. 8, 16, 18, 30). У спогадах слухачів (студенти Де-Пуле і Пашков) зустрічаються суперечливі відгуки про лекції О. Рославського-Петровського. «Як професор і лектор» – зазначає Де-Пуле, – «Рославський не тільки не користувався популярністю, а потрапляв під критику за свій педантизм і дурне читання...яке походило на гарчання...». Але той же Де-Пуле вважав, що професор «благотворно впливав на студентів» (Khalanskiy, 2007, p. 271).

Аналіз навчального процесу на історико-філологічному факультеті упродовж 1870–1871 рр. засвідчив, що в університеті взагалі не викладали ті предмети, які містили відомості з археології та історії первісного суспільства (Obozrenie, 1870, p. 1–25). Тільки у 1874 р. професор М. Арістов (1834–1882 рр.) у курсі «Розбір пам'ятників вітчизняної історії» почав знайомити студентів із археологією (Review, 1874, p. 3, 5). У ході лекцій він розповідав про методику розкопок та археологічні джерела (кургани, городища, печери, стародавні церкви тощо). Детальніше професор зупинявся на двох питаннях: важливості вивчення речових пам'яток стародавності і, конкретно, курганів та городищ Харківської губернії (Sumtsov, 1894, p. 21). Дослідник історії археологічної науки Харківського університету В. Скірда зазначає, що М. Арістов у Харківському університеті був одним з перших університетських вчених Російської імперії, хто розпочав викладати археологію (Skirda, 2015, p. 51). У спогадах професор М. Сумцов (1854–1922 рр.) згадував про вченого. Зазначав, що він був лектором красномовним і простим одночасно. Це доводить один із випадків, коли на лекцію до Миколи Яковича завітав один із попечителів. М. Арістов відразу змінив манеру доповіді та прочитав лекцію прекрасною літературною мовою, якої від нього слухачі ніколи не чули (Sumtsov, 1894, p. 24).

Також потрібно відзначити діяльність професора Ю. Морозова (1836–1900 рр.) та майбутнього академіка Д. Яворницького (1855–1940 рр.), які проводили археологічні дослідження та виступали із різноманітними доповідями (на археологічних з'їздах), які стосувалися старожитностей Харківської губернії (Skirda, 2015, p. 53, 59). Але, на жаль, спеціалізованих курсів з цієї тематики вони в університеті не викладали.

Важливим елементом навчального процесу на історико-філологічному факультеті продовжувало бути виконання письмової роботи впродовж навчального року. Правила цих робіт для студентів розроблено у 1872 р. Теми студентам пропонували викладачі, а для заохочення та стимулювання пропонували «медальні теми». Наприклад, у 1880 р. три автори робіт на тему «Дані мови й народного життя, які розкривали участь давніх слов'ян у розвитку аріїв та первісно-суспільного племені» отримали золоту та дві срібні медалі. Це яскраво свідчить про зацікавленість студентів історією старожитностей, незважаючи на відсутність викладачів з цієї тематики (Khalanskiy, 2007, p. 121).

1880-ті рр. принесли з собою низку змін, які відбуваються в університетах Російської імперії у процесі викладання археології та історії первісного суспільства. Це пов'язано із якісними нововведеннями у цій науці. З'являються перші узагальнюючі праці з археології й ті, які стосувалися методологічних проблем науки (Formozov, 1986, p. 68). Утім, новий університетський статут 1884 р. певною мірою обмежував вивчення і дослідження старожитностей в російських університетах. Викладання археології та історії первісного суспільства зазнало структуризації та диференціації в умовах, коли ще не сформувалася чітка концепція цих наукових дисциплін, що відбувалося на тлі обережності і обмеженості вирішення наукових завдань. Особливо постраждала первісна археологія, адже заборонено кафедру антропології із-за неприйняття вчення Ч. Дарвіна. Переклади праць з палеоліту з'явилися тільки на початку ХХ ст., а власні – тільки у 1920-х рр. (Klein, 2014, p. 53).

Багато археологів після вбивства імператора Олександра II зайняли позицію підтримки самодержавного устрою, адже більшість із них були аристократами. Графиня П. Уварова, голова Московського археологічного товариства,

висловлювалася так: «Археологія – наука для багатіїв» (Klein, 2014, р. 52). Але це не загальмувало розвиток археології як навчальної дисципліни, адже капіталістичні відносини, які вимагали зміни усєї системи освіти сприяли збільшенню прошарку інтелігенції, за рахунок якої з'являлися нові кадри для університетів, які зайняли вакантні кафедри (Eumontova, 1985, р. 5).

З введенням у дію статуту 1884 р. у навчальних планах Харківського університету відбулися зміни. На історико-філологічному факультеті усі предмети поділили на дві загальні групи: класичну та історичну (Klein, 2014, р. 144). Класична група включала предмети філософського та філологічного циклу, а історична – предмети, які стосувалися російської і всесвітньої історії, географії, етнографії, грецьких і римських старожитностей та стародавнього світу (Khalanskiy, 2007, р. 144). З п'ятого семестру навчання встановлювалася спеціалізація за групами: стародавньо-класичній, слов'яно-руській та історичній (Khalanskiy, 2007, р. 147). Отже, для студентів відкралося більше можливостей займатися старожитностями поглиблено.

Спеціалізованих курсів з археології та первісної історії викладати так і не почали. Однак збільшується кількість навчальних дисциплін, де фрагментарно прослідковувалася наявність відомостей з цих наук у лекціях викладачів факультету. Згідно з оглядом викладання предметів за 1886–1887 рр., Г. Шульц (1853–1908 рр.) читав «Грецькі старожитності» і проводив консультації чотири рази на тиждень. О. Потебня (1835–1891 рр.) викладав курс «Читання стародавніх руських пам'яток», а у вівторок і п'ятницю вів у студентів практичні заняття (Obozrenie, 1886, р. 4–6). Окремо потрібно виділити курс лекцій з палеонтології професора О. Гурова (1843–1921 рр.). На лекціях він описував знахідки вимерлих тварин і піддавав аналізу кістяк давньої людини. Вчений згадував і археологічну періодизацію, у якій він розділяв людство на три головні доби: кам'яну, бронзову та залізну (Hurov, 1892, р. 20, 684–695).

Зміни прослідковуються і в огляді викладання лекцій та практичних занять за 1896–1897 рр., адже почався розподіл за кафедрами. Курси, у яких викладачі торкалися тем з археології та первісного суспільства викладали на кафедрах загальної історії, руської історії і кафедрі теорії та історії мистецтв. Доцент В. Лапін (1858–1900 рр.) викладав «Стародавню географію» одну годину на тиждень. Професор Д. Багалій (1857–1932 рр.) – «Загальний курс російської історії». Приват-доцент Є. Редін (1853–1908 рр.) – «Історію стародавнього мистецтва», за якою проводив консультації після лекцій (Obozrenie, 1886, р. 11–14). За цим курсом у 1888 р. розроблено програму випробувань. У ній йшлося про те, що студенти мали диференціювати і вміти трактувати такі поняття, як теорія мистецтв, археологія та історія мистецтв; знати, що таке розкопки і знахідки, хто такі реставратори та антикварії (Programmy, 1888, р. 183). Це доводить той факт, що на кафедрі теорії та історії мистецтв викладали не тільки відомості про мистецтво (Pavlova, 1998, р. 121–126), але й про археологію та археологічні розкопки.

Зміни у викладанні археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII-й археологічний з'їзд, проведений у Харкові (Skurda, 2018, р. 37). Один із організаторів якого, Є. Редін виступив із доповіддю, у якій зазначав, що археологія завдяки своїй специфіці, краще висвітлює історію «окремих епох». Він ратував за збільшення загальнодоступних оглядів з археології та проведення публічних читань з цього предмета (Skurda, 2015, р. 90). Після закінчення з'їзду переважну більшість експонатів, представлених на виставці, передано Музею витончених мистецтв та старожитностей. Це призвело до створення відділів археологічних та церковних старожитностей (Skurda, 2015, р. 114), що з практичної точки зору позитивно вплинуло на проведення у студентів практичних занять із стародавньої історії.

Після проведення XII-го археологічного з'їзду інтенсивно проводять археологічні розкопки викладачі Харківського університету. Ці розкопки давали матеріал для наповнення навчальних курсів, які стосувалися археології. Але залишалася проблема, яка існувала і до проведення археологічного з'їзду – не вистачало викладацьких кадрів.

Згідно огляду лекцій за 1912–1913 рр. на кафедрі історії та теорії мистецтв з'являється повноцінний курс археології, але викладали його не для всіх студентів. Зазначалося, що на другому та третьому курсів цей курс буде введений тільки у тому разі, якщо буде призначений професор на дану кафедру. Викладав у той час археологію приват-доцент О. Успенський (1873–1938 рр.) (Oboznenie, 1912, р. 18).

З початком революційних подій 1917 р. навчання в університеті не припинилося, але викладачі та студентство сфокусувалися на перетвореннях у країні. Потрібно зазначити, що до реформування університету при ньому у 1919 р. активно функціонував археологічний музей (Skurda, 2015, р. 136). Директором якого був О. Федоровський (1885–1939 рр.) – особистість багатогранна та дуже талановита (Kaluhin, 2017, р. 169). Спектр його наукової діяльності був широким, але головну увагу він приділяв археології та розкопкам (Skurda, 2011, р. 263). З 1919 р. він проводив при музеї археологічні семінари, на яких знайомив студентів зі старожитностями Харківської губернії (Zaitsev, 1992, р. 105).

У 1920 р. настають «часи невизначеності» і «переродження» викладання археології та історії первісного суспільства у зв'язку з перетворенням Харківського університету на Харківський інститут народної освіти.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, упродовж 1805–1920 рр. у різних лекційних курсах Харківського імператорського університету викладали лише елементи археології та історії первісного суспільства. На початку ХХ ст. з'явився окремий курс археології, але його не викладали належним чином із-за відсутності спеціалістів. До того ж, навіть ті свідчення із археології та історії первісного суспільства, які надавали студентам викладачі Харківського університету у межах інших курсів, відставали від здобутків археологічної науки та первісної історії. Адже в Європі і навіть у Санкт-Петербурзі викладали окремі спеціалізовані навчальні дисципліни, проводилися практичні заняття для студентів і рівень методологічних розробок цих предметів був набагато вищим. Харківський університет відставав у цьому плані, але це поступово надолужуватиметься у радянську епоху.

Бібліографія

Ананьев В. Г. Бухарин М. Д. (2018). История искусства и археология в образовательном пространстве революционной России. *Вопросы образования*, 3, С. 268–286.

Бутягин, А. С., Салтанов, Ю. А. (1957). *Университетское образование в СССР*. М.: Изд-во Московского университета, 293 с.

Гуров, А. В. (1892). *Палеонтология: Курс орд. профессора Харьковского университета*. Харьков, 699 с.

Зайцев, Б. П., Латышева, В. А. (1992). Археологический музей Харьковского университета. *Вестник Харьковского государственного университета*. (25), 103–110.

Кадеев, В. И. (1991). Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ)*, (357), 50–69.

Канторович А. Р. (2019). К предьстории кафедры археологии исторического факультета МГУ. *У истоков советской археологии: организации и учреждения археологического профиля в новых реалиях: материалы международной научной конференции* (сс. 24–26). Москва.

Калугін, О. В. (2017). Вплив професора О. С. Федоровського на розвиток науки в Україні в першій половині ХХ століття. *Каразінські читання: тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції* (с. 169). Харків.

Клейн, Л. С. (2014). *История российской археологии: учения, школы и личности. Общий обзор и дореволюционное время* (в 2 т., Т.1). СПб.: ЕВРАЗИЯ, 704 с.

Короливский, С. М. (1955). *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет*. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 386 с.

Михеев, В. К. (1991). Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805 – 1990 гг.). *Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ)*, (357), 104–130.

Обозрение преподавания от 17 августа 1833 года по 30 июня 1834 года в императорском Харьковском университете. (1833). Харьков: Университетская типография, 15 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1840–1841 гг. (1840). Харьков: Университетская типография, 19 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850–1851 учебный год. (1850). Харьков: Университетская типография, 29 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1870–1871 учебный год. (1870). Харьков: Университетская типография, 25 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 1874–1875 учебный год. (1874). Харьков: Университетская типография, 50 с.

Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на 1896–1897 академический год. (1896). Харьков: Университетская типография, 154 с.

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912–1913 академический год. (1912). Харьков: Типография “Печатник”, 20 с.

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на первое полугодие 1886–1887 академического года. (1886). Харьков: Университетская типография, 78 с.

Обозрение публичных чтений от 17-го августа 1811 года на 30 июня 1812 года, которые имеют быть преподаваемы в императорском Харьковском университете. (1811). Харьков: Университетская типография, 21 с.

Павлова, О. Г. (1998). Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в ХІХ – на початку ХХ століть. *Вісник Харківського державного університету.* (30), 121–126.

Программы испытаний для студентов Харьковского университета. (1888). Харьков: Типография Каплана и Бирюкова, 222 с.

Роммель, К., Балясный, Я. О. (1868). *Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете.* Харьков: Университетская типография, 111 с.

Рославский-Петровский, А. (1865) *Введение в курс истории цивилизаций читанное в императорском Харьковском университете доктором исторических наук А. Рославским-Петровским.* Харьков: Университетская типография, 50 с.

Скирда, В. В. (2011). Вклад А. С. Федоровского в развитие археологии. История археологии: личности и школы: материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (сс. 263–267). СПб.

Скирда, В. В. (2015). *Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 164 с.

Скирда, І. М. (2018) *XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 252 с.

Сумцов, Н. Ф. (1894). *Материалы для истории Харьковского университета.* Харьков: Типография Адольфа Дарре, 35 с.

Тихонов, И. Л. (1996). К вопросу об объеме и содержании термина «археология» в русской дореволюционной науке. *Традиции российской археологии. Археологические изыскания*, (33), 17–21.

Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге (1876). (в 2 вып., вып. 1.). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 202 с.

Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. (1878). (в 2 т., Т.2). К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 361 с.

Уваров, А. С. (ред.). (1871). *Труды I Археологического съезда в Москве 1869.* (в 2 т., Т.2). Москва, 318 с.

Уваров, А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа. *Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года.* (1878). (в 2 т., Т.1, сс.). К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 352 с.

Формозов, А. А. (1975). История термина «археология». *Вопросы истории*, 8, С. 214–218

Формозов, А. А. (1986). *Страницы истории русской археологии.* М.: Наука, 240 с.

Халанский, М. Г., Багалея Д. И. (ред.). (2007). *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905).* Харьков: Изд-во САГА, 2007, 408 с.

Эймонтова, Р. Г. (1985). *Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической).* М.: Наука, 351 с.

References

Ananov V. G. Bukharin M. D. (2018). Istoriya iskusstva i arkheologiya v obrazovatelnom prostranstve revolyutsionnoy Rossii [Art history and archeology in the educational space of revolutionary Russia]. *Voprosy obrazovaniya – Educational Studies*, 3, 268–286. doi: 10.17323/1814-9545-2018-3-268-286 [in Russian].

Butiahyn, A. S. & Saltanov, Yu. A. (1957). *Universitetskoe obrazovanie v SSSR* [University education in the USSR]. М.: Изд-во Moskovskoho universyteta, 293 p. [in Russian].

Hurov, A. V. (1892). *Paleontolohiya: Kurs ord. professora Kharkovskoho universiteta* [Paleontology: The course of the professor of Kharkov University]. Kharkov, 699 p. [in Russian].

Zaitsev, B. P., Latysheva, V. A. (1992). Arkheologicheskiy muzei Kharkovskogo universiteta [Archaeological Museum of Kharkov University]. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennoho universiteta.* (25), 103–110. [in Russian].

Kadeev, V. Y. (1991). Drevniaia istoriya i antichnaia arkheologiya v Kharkovskom universitete (1805–1990 gg.) [Ancient history and ancient archeology at the University of Kharkov (1805–1990)]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta: Istoricheskaya nauka v Kharkovskom universitete (K 185-letiyu KhHU),* (357), 50–69. [in Russian].

Kantorovich A. R. (2019). К предыстории кафедры археологии исторического факультета МГУ [To the background of the Department of Archeology, Faculty of History, Moscow State University]. Abstracts of Papers: U istokov sovetskooy arkheologii: organizatsii i uchrezhdeniya arkheologicheskogo profilya v novykh realiyakh (pp. 24–26). Москва. doi: 10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-275-9 [in Russian].

Kaluhin, O. V. (2017). Vplyv profesora O. S. Fedorovskoho na rozvytok nauky v Ukraini v pershii polovyni XX stolittia [Influencing professor O. Fedorovsky on science developments in Ukraine in the first half of the XX century]. Abstracts of Papers'17: *Karazinski chytannia* (p. 169). Kharkiv. [in Ukrainian].

Klein, L. S. (2014). *Istoriya rossiyskoi arkheologii: ucheniya, shkol i lichnosti. Obshchiy obzor i dorevoliutsyonnoe vremia* [History of Russian archeology: studies, schools and personalities] (Vol.1). SPb.: EVRAZYIa, 704 p. [in Russian].

Korolyvskiy, S. M. (1955). *Kharkovskiy gosudarstvennii universitet im. A. M. Gorkogo za 150 let* [Kharkiv State University. A. M. Gorky for 150 years]. Kharkov: Izd-vo Kharkovskogo universyteta, 386 p. [in Russian].

Mikheev, V. K. (1991). Vklad uchenikh Kharkovskogo universiteta v razvitie arkheologii (1805–1990 gg.) [The contribution of scientists from Kharkov University to the development of archeology (1805–1990)]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta: Istoricheskaya nauka v Kharkovskom universitete (K 185-letiyu KhHU),* (357), 104–130. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya ot 17 avgusta 1833 goda po 30 iyunya 1834 goda v imperatorskom Kharkovskom universitete [Review of teaching from August 17, 1833 to June 30, 1834 in the imperial Kharkov University]. (1833). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 15 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1840–1841 gg. [Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1840–1841]. (1840). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 19 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1850–1851 uchebnyy god. [Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1850–1851]. (1850). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 29 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1870–1871 uchebnyy god [Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1870–1871]. (1870). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 25 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1874–1875 uchebnyy god [Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1874–1875]. (1874). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 50 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredelenie lektsiy i prakticheskikh zanyatiy v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1896–1897 akademicheskyy god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical exercises in the imperial Kharkov University for the 1896–1897 academic year]. (1896). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 154 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Kharkovskogo universiteta na 1912–1913 akademicheskyy god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical exercises in the imperial Kharkov University for the 1912–1913 academic year]. (1912). Kharkov: Tipografiya “Pechatnyk”, 20 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy v imperatorskom Kharkovskom universitete na pervoe polugodie 1886–1887 akademicheskogo goda [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the imperial Kharkov University in the first half of the 1886–1887 academic year]. (1886). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 78 p. [in Russian].

Obozrenie publichnykh chteniy ot 17-go avgusta 1811 goda na 30 iyunya 1812 goda, kotorye imeyut byt prepodavaemy v imperatorskom Kharkovskom universitete [Review of public readings of the 17th of August 1811 to June 30, 1812, which have to be taught at the imperial Kharkov University]. (1811). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 21 p. [in Russian].

Pavlova, O. H. (1998). Vykładannia istorii mystetstva u Kharkivskomu universyteti v XIX – na pochatku XX stolit [Teaching of the history of art at the Kharkov University in the XIX – early XX centuries]. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*. (30), 121–126. [in Ukrainian]

Programmy ispytaniy dlya studentov Kharkovskogo universiteta [Test programs for students of Kharkov University]. (1888). Kharkov: Tipografiya Kaplana i Biryukova, 222 p. [in Russian].

Rommel, K., Balyasnyy, Ya. O. (1868). *Pyat let iz istorii Kharkovskogo universiteta. Vospominaniya professora Rommelya o svoem vremeni, o Kharkove i Kharkovskom universitete* [Five years from the history of Kharkov University. Memoirs of Professor Rommel about his time, about Kharkov and the Kharkov University]. Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 111 p. [in Russian].

Roslavskiy-Petrovskiy, A. (1865) *Vvedenie v kurs istorii tsivilizatsiy chitannoe v imperatorskom Kharkovskom universitete doktorom istoricheskikh nauk A. Roslavskim-Petrovskim* [An introduction to the course of the history of civilizations was read at the Imperial Kharkiv University by the doctor of historical sciences A. Roslavsky-Petrovsky]. Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 50 p. [in Russian].

Skyrda, V. V. (2011). Vklad A. S. Fedorovskogo v razvitie arkheologii [Contribution of AS Fedorovsky to the development of archaeologists]. Abstracts of Papers: *Istoriya arkheologii: lichnosti i shkoly: materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 160-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Khvoyki* (pp. 263–267). SPb. [in Russian].

Skyrda, V. V. (2015). *Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti (1805–1920 rr.)* [Archaeological Science at Kharkiv University]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 164 p. [in Ukrainian]

Skyrda, I. M. (2018) *XII arkheolohichniy z'ezd: peredumovy, prebih podii, istorychne znachennia* [XII archaeological congress: preconditions, overcoming events, historical significance]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 252 p. [in Ukrainian].

Sumtsov, N. F. (1894). *Materialy dlya istorii Kharkovskogo universiteta [Materials for the history of Kharkov University]*. Kharkov: Tipografiya Adolfa Darre, 35 p. [in Russian].

Tikhonov, I. L. (1996). K voprosu ob obeme i sodержanii termina «arkheologiya» v russkoy dorevolutsionnoy nauke. Traditsii rossiyskoy arkheologii [On the question of the volume and content of the term «archeology» in Russian pre-revolutionary science]. *Arkheologicheskie izyskaniya*, (33), 17–21. [in Russian].

Trudy II Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge [Proceedings of the II Archaeological Congress in St. Petersburg]. (1876). (Vol.1). SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 202 p. [in Russian].

Trudy III Arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, formerly in Kiev in August 1874.]. (1878). (Vol. 2). K.: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 361 p. [in Russian].

Uvarov, A. S. (red.). (1871). *Trudy I Arkheologicheskogo sezda v Moskve 1869 [Proceedings of the I Archaeological Congress in Moscow, 1869]*. (Vol. 2). Moskva, 318 s. [in Russian].

Uvarov, A. S. (1878). Chto dolzhna obnimat programa dlya prepodovaniya russkoy arkheologii, i v kakom sistematicheskom poryadke dolzhna byt raspredelena eta programma [What should embrace the program for teaching Russian archeology, and in what systematic order this program should be distributed]. *Trudy III Arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda*. (Vol. 1, pp. 19–38). K.: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira. [in Russian].

Formozov, A. A. (1975). *Istoriya termina «arkheologiya» [The history of the term «archeology»]*. Voprosy istorii – Questions of history, 8, 214–218. [in Russian].

Formozov, A. A. (1986). *Stranitsy istorii russkoy arkheologii [Pages of the history of Russian archeology]*. M.: Nauka, 240 p. [in Russian].

Khalanskiy, M. G., Bagaley D. I. (red.). (2007). *Istoriko-filologicheskii fakultet Kharkovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniya (1805–1905)*. [Historical and philological faculty of the Kharkov university during the first 100 years of its existence (1805–1905)] Kharkov: Izd-vo SAGA, 2007, 408 p. [in Russian].

Eymontova, R. G. (1985). *Russkie universitety na grani dvukh epokh (ot Rossii krepostnoy k Rossii kapitalisticheskoy) [Russian universities on the verge of two epochs (from serf Russia to the capitalist Russia)]*. M.: Nauka, 351 p. [in Russian].